

DÜNYA KÜLTÜR MİRASI DİVRİĞİ KÜLLİYESİ

Necdet Sakaoğlu

Anadolu'nun eski kentlerinden Divriği'nin tarihi, son bulgular ışığında Urartulara (M.Ö.9-7. yy.lar) inmektedir. Kanyonlarla parçalanmış genç dağlar arasındaki bu yöreye, Urartulardan 2 bin yıl sonra Arap coğrafyacılar, Fırat'ın kaynağı an-

lamında el-Abrik (Suyun- Fırat'ın- kaynağı) adını vermişler. Roma kaynaklarındaki adının Nicopolis olduğu ileri sürülmüşse de eski haritalar, Nicopolis'i, daha kuzeydoğuda gösteriyor. Kent, 9. ve 10. yüzyıllarda Bizans'ın doğu sınırında önemli bir garnizonken, el-Abrik'ten bozma adıyla Tephrike adıyla anılıyor-

du. Uygarlık dünyasında bayındır bir yerleşim "mamure" olarak yer alışı;1080'e doğru Mengücek Gazi'nin fethedişinden sonra, Anadolu'daki ilk Türk beyliklerinden Mengücekoğulları'nın bir koluna merkezlik ettiği dönemdedir.

Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar'ı da

egemenlik alanlarında tutan Mengücek hanedanının Divriği çevresindeki kolu, Mengücek Gazi'nin oğlu İshak'tan sonraki paylaşımında I. Süleyman'la 1150'lerde başlamış; "şah" ve "melik" sanını taşıyan, babadan oğula 6 beyle temsil edilmiş, 1270'lerde kapanmıştır. Soy atası Mengücek Gazi ile oğlu İshak'ın Anadolu gazalarına katılmalarına; ardıllarından Erzincan melikleri Behram Şah'la oğlu Alaeddin Davud'un siyasi, askeri faaliyetlerine karşılık; Divriği Mengücek melikleri İshak oğlu I. Süleyman'la ardılları Şahin Şah, II. Süleyman, Ahmed Şah ve Melik Salih'in, kapalı Divriği havzasıyla yetindikleri, dönemin olaylarını veren kaynaklarda adlarının geçmesiyle

açıklanabilir. Varlıkları, adları ve yaklaşık beylik evreleri, yaptırdukları eserlerin yazıtlardan öğreniliyor.

Yerel olanaklarından, demir cevheri üretiminden sağladıkları serveti, küçük ülkelerinin bayındırlığına harcayan Divriği beylerinin sonuncusu, Ahmed Şah'ın oğlu Melik Müeyyed Salih'tir. 1270'lerde eceliyle ölümü ya da en geç, Abaka Han'ın 1277'deki baskınında öldürülmesi ardından kent, daha bir yüzyılı da Asya soylusu Mengüceklerin "Siti" ve "Tâcûlmülk" sanını taşıyan saygın kadınlarının onursal koruyuculuğunda geçmişti.

Divriği'nin, uzun tarihinde yegane kalkınışı, hatta parlayışı, 1150'lerden 1250'lere değin yüzyıl boyunca Mengücekoğulları egemenliğinde yaşadığı doğrudur. Tarihsel kimliğinin en belirgin öğeleri olan Kale, iki büyük cami, kümbetler, Dârüşşifa, bedesten, köprüler, su tesisi ve hamamlar, çevredeki kervansaraylar bu yüzyılda inşa edilmiştir. Selçuklu kentleri Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Sivas'a oranla küçük, anayolların da uzağında kalan Divriği; çağın kültür ve sanat düzeyini yansıtmaya yarışında adı geçen kentlerden geri kalmayışını, dahası Anadolu Türk uygarlığının baş eserine sahip oluşunu Mengücek beylerine borçludur.

Mengücek egemenliğinin sönüşü ardından Divriği ve çevresinde; 14. yüzyılda daha yerel bir hanedan olan Şuhrilerin; 15. yüzyılda Mısır Memlûk Sultanlığının; 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı almasından sonra da Osmanlı Devletinin egemenliği vardır. Bu son evrede Gürün, Darende ve Ayvalı kazalarını kapsayan bir sancakbeyliği olarak örgütlenen Divriği, Sivas Vilayetine bağlanır ve bu konumunu 19. yy. ortalarına değin korur.

Tanzimat dönemindeki mahalli idareler örgütlenirken 1843 tarihinde Sivas'a bağlı, Anadolu'nun ilk kaymakamlık merkezlerinden olur. Günümüzde tarihsel dokusu somut-soyut birikimleriyle Türkiye'nin ve dünyanın özgün mimarlık- sanat birikimlerine sahip, eşsiz doğasıyla da ilgi çeken bir kültür odağıdır.

KÜLLİYE

Divriği Mengücekleri hakkında kitabe (yazıt) bilgileri dışında tarihsel saptamalar sınırlı ve yetersizdir. Bu Türk hanedanının varlığı ve soyağacı için kanıtlayıcı belgeler, eserlerindeki yazıtlarıdır.

Divriği Mengüceklerinin ilk meliki Emir İshak oğlu I. Süleyman (1142?- 1171?), kaledeki Süleyman Şah/ Hisar Camii'ni yaptırmıştır. Bu camiye özenli bir kapı

cephesi ekleten oğlu Emir İsfesalar Seyfeddin Şahin Şah'ın (1171? -1196) kendisi ve ailesi için inşa ettirdiği taş bezemeleri ve yazıtlarıyla dikkati çeken Sitte Melik Kümbeti (türbesi) kalenin etegindedir. Şahin Şah'ın hacibi (veziri) Kamereddin'in daha yalın tasarlı kümbeti ise Sitte Melik'in güneydoğusunda ve onunla bakışıktır. Şahin Şah'ın Asya kurganları tarzındaki kümbetinin frizindeki uzun yazıt; Orhun anıtlarındaki yazınsal anlatıyı çağrıştıran "Alp Kutluğ uluğ hümayun Çeboğa Tuğrul Tekin" vb ululama sözcüklerini, Şahin Şah'ı Emir Mengücek Gazi'ye bağlayan soy zincirini ve ailenin köklü bir Türk boyunu temsil ettiğini belgeler.

Şahin Şah'ın oğlu II. Süleyman Şah (1196- 1220?); bunun oğlu, Divriği Külliyesi'ni, kalenin dış surlarını, kent su tesisini yaptıran, Melik Ahmed Şah'tır (1220- 1243). Bayındırlık aşığı bu melikin çeyrek yüzyılı aşan dönemi, yoğun bayındırlık çalışmalarıyla geçmiştir. 1251'de kale surlarına, hayvan heykel-

leriyle somutlaştırılmış görkemli şeref burcu (ahmedek) Arslanburcu ekleten Melik Salih (1243? – 1277?), Ahmed Şah'ın oğlu ve Divriği Mengüceklerinin de sonuncusudur.

Ulucami'yi yaptıranlar Ahmed Şah'la annesi Fatıma Hatun; bitişik Darüşşifa'yı yaptıranlar Mengüceklerin Erzincan kolu hükümdarı Behram Şah'ın kızı Melike Turan Melek'tir. Her iki anıt eserin yapılış tarihi, Hicri 626, Miladi 1228'dir. Darüşşifa'nın bir hücresi daha sonra özel bir kubbe yapılarak iç türbeye dönüştürülmüştür. Buradaki yazıtsız mezarlar Ahmed Şah'a, annesine, Turan Melek'e, ailenin diğer bireylerine ait olmalıdır.

Mimarlığıyla da tanınan Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın (1219- 1237) yapının plan ve dekorasyon tasarımlarına katkısı olduğu tahmini, caminin taçkapı alınlığındaki Arapça "Büyük Sultan Alaeddin Keykubad'ın Saltanatında" ithaf cümlesine dayandırılabilir. Külliye dıştan dört kapılı kitlesel tek yapı

görünümündedir. Dönemsel Selçuklu yapılarına benzemeyen, tasarımına koşut, mimarisi, asimetrik estetiği, derin ve yüksek kabartma bezemeleriyle tek ve eşsizdir.

Bölgenin sarımtırak kırmızı hareli bir taşından inşa edilmiştir. 64x32 m boyutlu 2048 m2 ortak temel üzerinde yükselir. İki ana bölümden a) cami bu alanın 5/8'inde (32x40 m =1280 m2); b) Darüşşifa 3/8'ini (24x32 m 768m2)'nde temellendirilmiştir. Caminin taban-tonoz yüksekliği ortalama 9,5 m'dir. İçeriden 18 m olan mihrap kubbesinin dış külahı yerden 25 m yüksekliğindedir. Cami, uzunlamasına 5 sahın olup 16 taş sütuna ve 24 kemere oturan, her biri ayrı tasarlanmış, biri mihrap kubbesi biri açık 24 tonozla örtülüdür.

Darüşşifa; kubbe fenerli, dört sütunlu ve yüksek kemerli orta sahin ya da iç avlu çevresinde eyvan ve hücreler içeren, batı ve güney cephesi iki katlı çok daha etkili bir iç dünyadır.

Külliye'nin anıtsal taçkapılarından,

a) caminin kible (cümle) kapısının yüksekliği 14,5m eni 11,5 m, derinliği 4,5 m'dir. Bu büyük hacmin cepheden taşıntılı yüzeyleri ve kapı nişi, çoğu öğeleri yontu karakterinde veya yüksek kabartma girift kozmik bezemelerle doludur.

b) Batıya açılan çıkış kapısının yüksekliği 9,5m eni 6 m derinliği 2,6 m'dir. Selçuklu üslubunu anımsatır ve yüzeysel bezemelidir.

c) Taht/ Şah (doğu) kapısı, 6x4x1,5m ölçüsünde yalın bezemelidir.

d) Darüşşifâ'nın batıya bakan taçkapısı, caminin kible kapısıyla aynı ölçülerde demet sütunlarla yüksek eyvan derinlik kazandırılmış, bezemeleri daha sade ve daha kolay okunabilir karakterde sanatsal yorumlar yansıtır. Methalin alınlığında, azman hayatağacı kaidesine oturtulmuş denge taşının ikiye ayırdığı üst kat divanhanesi penceresi vardır.

Caminin ve Darüşşifâ'nın tarih içeren kitabeleri Arapçadır. Cami kible taçkapısındaki iki yazıttan, üstte kavsara alınlığındaki "Halifenin ortağı büyük sultan Keyhüsrev'in oğlu Keykubad'ın saltanat günlerinde"; altta kapı nişini dolaşan, çerçevesi frizin kabartma çiçekli zeminindeki: "Yüce Tanrı'ya yönelmek için bu cami mescidinin yapılmasını Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah 626 (1228) yılında buyurdu. Sultanlığı sonsuz olsun" yazılıdır.

Çıkış kapısı alınlığında: " Bu kutlu ve büyük caminin yapılmasını Halifenin yardımcısı Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah buyurdu. Temel, 626 (1228) yılının bir ayında atıldı" okunur.

Taht (doğu) kapısı nişindeki tek satırda: bir âyet ve devamında duraksamalı bir imza seçilir: "Hükümdarlık tek ve başına buyruk olan Allah'ındır. Yapan Ahlatlı (?) Ahmed Hurşad".

İçeride abanoz minber korkuluğundaki üçüncü yazıtın Türkçesi: "Bu kutsal

minberin dikilmesini âlim ve âdil melik dünyanın ve dinin keskin kılıcı, Halifenin yardımcısı 638 (1240) yılında buyurdu" dur.

Darüşşifâ'nın taçkapı alınlığında: "Bu kutlu dârüşşifânın yapılmasını kutlu melik Fahreddin Behram Şah'ın kızı adaletli melike Turan Melek, 626 (1228) yılının bir ayında buyurdu" yazılıdır.

Caminin başmimarının imzası "Ahlatlı Mugis'in oğlu Hurremşah yaptı", mihrap kubbesi sağ kemerinin kilittaşının üstündedir. Abanoz minberi yapan "Tiflisli İbrahim oğlu Ahmed", imzasını

minberin sol yanında 12 ışıklı kartuşa istiflemiştir.

Darüşşifâ mimarının imzası dershane eyvanının arka kemeri altında kısaca "Ahlatlı Hurşad yaptı" dır. Bunlardan ayrıca minberde, sütunlarda, minarede, eski ahşap kapılarda kimi yazılar ve imzalar vardır.

KÜLLİYENİN EVRENSEL MİMARİ VE SANATSAL TEKLİĞİ

UNESCO Kültür Komitesince, 1985'te belirlenen ilk "Dünya Kültür Mirası"

listesinde Türkiye'den seçilen 3 varlıktan (diğerleri İstanbul Tarihi Yarımada ve Kapadokya) tekidir, Divriği Ahmed Şah Turan Melek Külliyesi. Dünya genelindeki ilk tescil listesinde bu anıt esere 144. sırada yer verilmiştir.

İspanya'daki Elhamra'dan (14. yy.) Hindistan'daki Tac Mahal'e (17. yy.) uzayan İslam uygarlıkları ekseninde ön alan, özgün olan Divriği Külliyesi, Türk-İslam uygarlığının 13. yüzyılda mimarlık, yontu sanatlarında ulaştığı düzeyi temsil eder. Üslubu, tekilliyiyle bir dünya şaheseridir. Mimari ve bezeme özellikleriyle korunmuş olması, Selçuklu eserleri arasında ikinci bir önem yüklemektedir.

Bu Mengücek eseri, Ortadoğu'nun en görkemli mimarlık ve yontu anıtları arasında ilk sıradadır ve Anadolu'nun aydınlanma çağını simgeleyen başyapıttır. Benzerini ya da daha sanatlısını, Selçuklu sultanlarının Konya'da, Kayseri'de, Sivas'ta yaptırılmaları; bu ayrıcalığı, Divriği melikiyle kuzenine bırakmaları, yanıtı verilemeyen tarihsel bir gizem ve olağan dışılıktır.

Külliye, Divriği'nin 13. yüzyıldaki yerleşimine hâkim bir noktada kenti kucaklayacak bir terasta konumlandırılmıştır. Planı, yüksek kabartma nitelikli kozmik şemalı bezeme tasarım ve örgeleri, yinelenmeyen ayrıntıları; anıtsal, biri diğerinden tamamen farklı taçkapıları; alışılmış cami ve medreselere benzerlikten uzak iç dünyaları; daha önemlisi, yapılarındaki özellikleriyle yaklaşık 800 yıldır korunmuş oluşuyla İslam dünyasında ve evrensel boyutta tektir.

Selçuklu dönemi Anadolu Türk mimarisinin de tartışmasız baş eseri kabul edilen külliye'nin sanatkarları Hürremşah ve Hurşad'in; Ahmed, İbrahim ve Mehmed'in imzalarına, aynı dönemin diğer Anadolu ve Ortadoğu eserlerinde rastlanmayışı ise ayrı bir sorudur.

Caminin batı kapısının yan cephelerindeki mukarnaslı nişlere işlenmiş tek ve çift başlı stilize kuş kabartmalı kartuşlar; Darüşşifa taçkapısının kemer ayak-

larında konsollara oturtulmuş yüksek kabartma kadın ve erkek büstleri (yüzleri sonradan kazınmıştır) ayak dilimleri arasındaki iki küçük rölyef, simgesel okumalara açıktır.

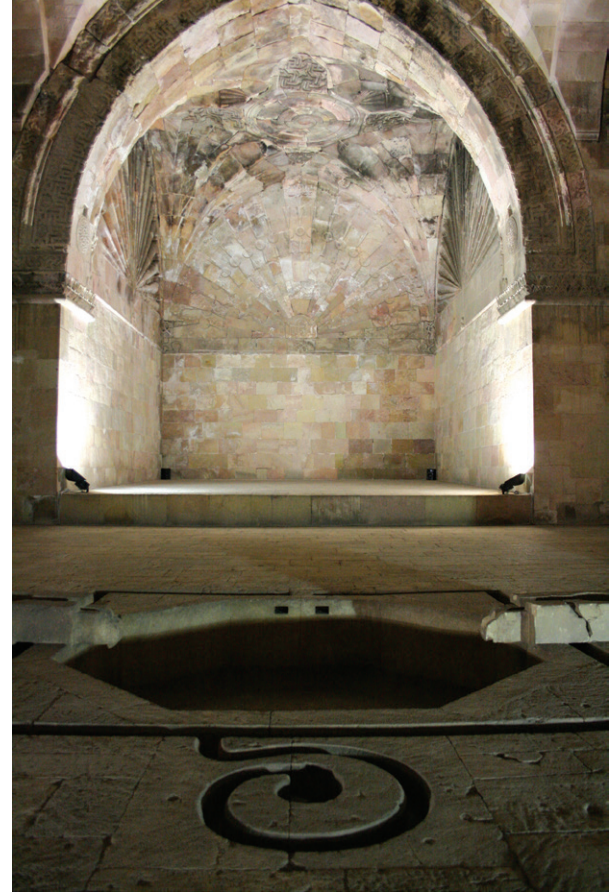
KÜLLİYENİN VE ÇEVRESİNİN KORUNMASINA YÖNELİK HEDEFLER

Divriği'deki sanat abidesi, 16., 17. ve 20. yüzyıllarda onarım- takviye amaçlı bir dizi müdahalelere tabi tutulmuş, yazık ki genel kabul görececek koruma ve çevre düzenlemesi amaçlı doğru bir projeden yoksun bırakılmıştır. 1940'lardan beri yapılan müdahalelerse yapıyı korumak ve güçlendirmek şöyle dursun 8 asırlık direncini tehlikeye sokmuş; iç dış bezemelerine zarar vermiş bulunuyor. Örgü ve bezeme taşlarının tuzlanarak akması, içeride ve kapılarda rutubetin neden olduğu erimeler; özensiz, bilim ve teknik dışı, en kaba operasyonlarsa son 1963 - 2008 evresindedir. Teras örtüsünün defalarca değiştirilmesi; külliye'nin oturduğu zeminin çevresinde, temel ve ana duvarları etkileyen, drenaj sistemini bozan çirkin duvarlar, galeriler yapılması, etkilenme alanına kamu yapıları ve kaçak konutlar inşa edilmesi bu cümledendir.

Külliye'nin, bu tahribat sürecinden ivedilikle kurtarılması için ciddi çalışmalar, 2011'de başlamış bulunuyor. Bu çalışmanın asıl hedefi:

- Ulusal ve evrensel düzeyde kabul görececek; anıt eserin doğal ve tarihsel çevresini oluşturan Kale ile çarşı arasındaki Mengücek başkenti sit alanı bütünselliği;
- Arkeolojik araştırmalara dayalı kamulaştırmaları, topografyayı koruyucu, çevre kirliliğini giderici önlemler,
- Öncelikle "koruma" projelerinin hazırlanması aşamalarını kapsayan yarışmalı master plan,
- Divriği'deki diğer Mengücek dönemi eserleriyle sivil mimari örneklerinin de plana dahil edilmesi olmalıdır.

Bu çerçevede bir girişimin Kültür ve Turizm Bakanlığı dolayısıyla Türkiye

Cumhuriyeti tarafından gerçekleştirilmesi amacıyla eser sahibi konumundaki Vakıflar Genel Müdürlüğü, söz konusu plan projelerin hazırlığını ve uygulamasını adı geçen bakanlığa devretmiş bulunmaktadır.

Yüzyıllarca iyi korunmuş bir dünya şaheserine, bilim ve teknoloji çağında, onarmak ya da restore etmek gerekçeyle zarar vermek herhalde bir daha yinelenmeyecektir.

Türkiye genelinde sıradanlaşan, restorasyon ilkelerine aykırı "yenileme" müdahaleleri, dönüşümü olanaksız tahribatlar olarak anıtlarımıza büyük zararlar veriyor. Bunlardan, kuşkusuz en önemlisi 2008 yılında Divriği'de de yaşandı. Anadolu'daki Türk eserlerinin en eskilerinden 850 yıllık Kale Camii, terasından sıvalarına kadar biçim ve malzeme değişikliğine uğratarak tanınmaz duruma getirildi.

Divriği Külliyesi ve çevresi projesi hazırlanırken başta Külliye'nin kuzeydoğusundaki kale ve Arslanburç (seyir kulesi / ahmedek), Külliye hamamı, Bedesten, kümbetler ve diğerlerinin kapsama alınması koşuldur.

Anadolu ev mimarisinin, Mengücekler döneminden beri gelişme alanı olan Divriği'deki 150- 200 yıllık sivil mimari örnekleri; üslupları, ahşap-kerpiç-kireç ağırlıklı malzemeleriyle eski bir geleneğin uzantısı değerlerdir. Bunlardan öncelikle Külliye'ye ve diğer Mengücek eserlerine yakın olanlar örneğin eski Şehir Mahallesi'ndeki Topçuoğlu (Deliosmanağa) ve Edebey, Sayigil evleri; diğer mahallelerdeki Mühürdarzade, Serey, Budaklı, Esad Bey, Arıstakzade, Alanlı evleri; en başta da Ayan Ağa Konağı kurtarılarak konaklama tesisi yapılmalıdır. Bu konağın selamlık dairelerinin bir bölümü restore edilmişse de, mabeyn ve harem daireleri haraplıdır. 1838 tarihli konak yaklaşık 2 bin m²'lik oturma alanlı, 2 katlı, geniş bahçelidir. Mimarisini ve tarihselliğiyle çok yönlü özelliklere sahiptir. Anadolu'daki ayanlık döneminden ayakta kalabilmiş en eski mekânlardandır. Paylaşımlı mülkiyetli bu büyük yapının kamulaştırılarak kurtarılması toplumsal tarih açısından da önemlidir.

Abdullah Paşa Konağı, 2001 yılında çökmek üzere iken belediyece kamulaştırılmış, rölövesi Mimar Sinan Üniversitesi Yaz Okulu çalışmaları kapsamında, restorasyon projesi Divriği Sosyal Yardımlaşma Derneğinin sağladığı olanaklarla hazırlanmıştır; Koruma Kurulunun onayladığı bu proje Kültür Bakanlığınca 2002 ve 2009 yıllarında iki ayrı ihaleyle sonuçlandırılmış; daha 3 ev ve 1 eski okul da Sivas Valiliği ve belediye olanaklarıyla onarılmıştır.

Ayrıca ;

- a)Arasta düzenindeki çarşı dokusu,
 - b)Yerleşim alanındaki türbe, cami, mescit, hamam ve çeşmeler,
 - c)Abıçimen Deresi'nin ıslahıyla iki yakasını birleştiren 9 taşköprü,
 - d)Burmahan, Handere, Dumluca, Pamukluhan, Diblehan kervansaray ve hanlarla, Kızköprüsü, Murçinge Köprüsü ve diğer tarihi köprüler,
 - e)Eski kiliseler,
 - f)Tarihi Tuğut köyü
- de Külliye'nin yaşam kaynakları sayılarak koruma-kurtarma planına dahil edilmelidir. Ziyaret ve konaklamalarda bunlara işlevler yükleneceği doğaldır. ■

Divriği'deki kültür turizminin potansiyel odaklarından biri Tuğut köyü. Fotoğraf: Yusuf Güldal

Divriği'nin tarihi dokusunu koruyan sokaklarından biri. Fotoğraf: İzzet Keribar